

«қозилар ва бийлар судини тўлик тугатиш, уларнинг ўрнига ягона халқ судини ташкил қилиш зарурлиги ҳақида қарор қабул қилинган.

Архив ҳужжатларини ўрганиш асосида қўйидаги ҳулосага келинди. Феврал инқилоби шариат судларига,

уларнинг аҳволига сезиларли таъсир кўрсатмади. Октябрь тўнтаришидан кейинги, Оренбург, Ашхабад ҳарбий фронтларининг пайдо бўлиши Туркистонни «марказдан» (А.А.) кўп вақтгача узиб қўйганлигини кўришимиз мумкин.

Адабиётлар

1. ЎзРМДА. И-127-жамғарма, 1-рўйхат, 134-йиғма жилд, 97-97-орқаси, 98-варақлар.71,74,82-в.
2. ЎзРМДА. И-127-жамғарма, 1-рўйхат, 134-йиғма жилд, 99,99-о.,100.-в.
3. Всеподданнейший доклад министра юстиции стат секретаря .В.Муравьёва о деятельности министерства юстиции за истекшее десятилетие. 1894-1904 г. – С. 35. общ. 59.
4. ЎзРМДА... И-1-жамғарма, 31-рўйхат, 539-йиғма жилд, 10-в.
5. См...Положение об управлении Туркестанского края.1892. – С. 20, 24, 25.
6. Положение об управлении Туркестанского края. 1909.-С.-98; Положение об управл. Туркестанского края. 1911. -С.36.
7. ЎзРМДА. И-1-жамғарма, 31-рўйхат, 539-йиғма жилд, 10-варақ.
8. ЎзРМДА. И-127-жамғарма, 1-рўйхат, 204-йиғма жилд, 59, 60, 61, 61о, - 62, 89, 91, 91-о, 92-о, -варақлар.
9. ЎзРМДА. И-1271-рўйхат, 217-йиғма жилд, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 45-в.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада 1897-йил Амударё бўлими дунёвий суди томонидан фуқаролик ишлари, жиноий ишлар, фуқаролик ва хил турдаги жиноий ишлар бўйича қарор ва ҳукмлар қабул этилган. Фуқаролик ишларининг кўпчилигини кўчмас мулк, қарзларни тўлаш мажбурияти ва бошқалар ташкил этганлигини ва кўпчилигини ҳукуматнинг фаолияти, бошқарув тартиби ва низомларига қарши ҳаракатлар ташкил қилинганлигини ишда кўришимиз мумкин.

РЕЗЮМЕ. По этой статье в 1897 году Светский суд Амударьинского отдела вынес решения и приговоры по гражданским делам, уголовным делам, гражданским и разным видам уголовных дел. На примере дела мы видим, что большинство гражданских дел организовано по недвижимости, долговым обязательствам и т. д., и большинство из них организовано против деятельности правительства, управленческих процедур и правил.

SUMMARY. In this article, in 1897, the Secular Court of the Amudarya Division passed decisions and sentences on civil cases, criminal cases, civil and various types of criminal cases. We can see in the case that most of the civil cases are organized by real estate, debt obligations, etc., and most of them are organized against the activities of the government, management procedures and regulations.

BUXORO AMIRLIGINING MAHALLIY BOSHQARUVI ORGANLARINING

SHAKLLANISHI VA FAOLIYATI

J.N.Xakimov – *katta o'qituvchi*

Qarshi davlat texnika universiteti

Taynch so'zlar: markaziy boshqaruv, qushbegi, Said, otaliq, devonxona, Shohmurod, mang'itlar, diniy unvonlar, muhtasib, mudarris.

Ключевые слова: центр управления, кушбеги, Саид, отцовство, канцелярия, Шомурод, мангиты, религиозные титулы, мухтасиб, мударрис.

Key words: Central Governance, Qushbegi, Said, paternity, chancellery, Shohmurod, Manghits, Religious Titles, Muhtasib, Mudarris.

Kirish. Bizga ma'lumki, amir yoki uning vakolati doirasida tayinlangan mansabdor shaxslar, ya'ni amirning joylardagi vakili, mahalliy boshqaruvchilar hamda beklar davlatning mahalliy boshqaruv organlari hisoblangan. Beklar yuqori tabaqa vakillaridan bo'lib, asosan yirik yer egalari orasidan tayinlangan.

Qoida bo'yicha mansablar qarindoshlik asosida berilgan, ammo shuni alohida ta'kidlash joizki, oddiy fuqaro ham bek bo'lishi yoki aksincha bek oddiy fuqaroga aylanib qolishi mumkinligi o'z navbatida beklik boshqaruvini mas'uliyatli vazifa ekanligidan dalolat beradi.

Mahalliy boshqaruvni amalga oshirgan beklar ko'p hollarda boshqaruv masalasida markaziy boshqaruv tartibini joriy etishga harakat qilardilar. Shuning uchun amirlikning ayrim hududlarida vaqti-vaqti bilan mavjud hokimiyatni tan olmaslik holatlari kuzatiladi. Har qaysi bek o'zining saroyiga, mansab va unvoniga ega bo'lgan. Beklarning ishlarni boshqarish va tashkillashtirish bo'yicha kotiblari bo'lib, hududlardan tushadigan soliq va boshqa majburiy to'lovlarni nazorat qilgan. Xo'jalik ishlarini dasturxonchi deb nomlangan xazinabon boshqargan.

Biz ko'rib chiqayotgan davrda amirlik ma'muriy-hududiy jihatdan 27 ta beklik (viloyat) va 11 tumanga bo'lingan bo'lib, har bir beklik, o'z navbatida amlodkorliklarga bo'lingan va bek tomonidan tayinlanadigan, lavozimidan ozod etiladigan amlodkor tomonidan boshqarilgan. Amlodkorliklar esa, bir necha qishloqlardan tashkil topgan, ularni qishloqning yoshi ulug' va tajribali oqsoqollari boshqargan. Har bir amlodkorlik uch asosiy mansabdor, ya'ni mirob, zakotchi va dorug'aboshilar orqali boshqarilgan. Mirob – hududning sug'orish tizimini kuzatish va suvni taqsimlash vazifasini bajargan bo'lsa, zakotchi soliq va yig'imlarni nazorat qilib turgan [1:35].

Asosiy qism. Beklik lavozimi meros tariqasida qolmasdan, balki har qanday holatda amir tomonidan almashtirilishi yoki lavozimidan ozod etilishi mumkin bo'lgan. Bek vafot etgan holatlarda uning barcha molmulklari davlat xazinasiga topshirilib, uning merosxo'rlari qolgan merosga nisbatan hech qanday egalik huquqiga ega bo'lmay, balki keyinchalik markaziy boshqaruvda xizmat qilgan. Bekliklarda yuzaga kelib turadigan kelishmovchiliklarni bartaraf etish maqsadida ayrim

hududlarni birlashtirishga yoki aksincha ajratish hollariga ham to'g'ri kelgan. Beklik boshqaruvi saroyida ko'plab mansab egalari mavjud bo'lgan.

Hisor bekligida boshqaruvni qulay yo'lga solish maqsadida beklik amlodkorlar tomonidan boshqariladigan 23 ta amlodkorlikka bo'lingan edi. Amlodkorlar bekning qarindoshlaridan tayinlansada, lekin hech qanday moyana haqi olmaganlar. Ular asosan qishloqlardan yig'iladigan daromadlar hisobiga yashar hamda hududdagi aholidan jarimalarni qabul qilib olar edilar. Har bir amlodkor 10 tadan 200 tagacha navkarga ega bo'lib, ular asosan harbiy xizmatni o'tash, bek va amlodkor saroyini qo'riqlash hamda qamoqqa mahkum qilinganlarni nazorat qilib, qamoqxo-nalarga yuborish vazifasini bajarganlar. Navkarlarning ijtimoiy tarkibi turli-tuman bo'lib, hatto navkarlik xizmatiga ayrim yirik yer egalari ham qabul qilingan. Navkarlar-ning mansab darajasi ularning mulkiy holatiga qarab belgilangan. Undan tashqari xizmat vazifasini a'lo darajada bajargan navkarlarga bek tomonidan qo'shimcha ravishda ayrim qishloqlardan to'lovlarni qabul qilib olish huquqi berilgan [1:36].

Ko'lob va Qorategin bekliklarida mahalliy boshqaruvga aloqasi bo'lmagan doimiy qurollangan zambarak otuvchi qo'shinlar mavjud edi. Denov va Qo'rg'ontepa bekliklarida esa, amirning doimiy armiyasi bo'lmay, balki beklar boshqaruvni mahalliy harbiy kuchlarga tayanib amalga oshirganlar. Bekliklarda mahalliy boshqaruv tashkil etishda diniy-huquqiy masalalarni hal etuvchi qozi, rais, muftiy va mirshab kabi amaldorlar ishtirok etganlar.

Ko'lob va Qorategin bekliklarida mahalliy boshqaruvga aloqasi bo'lmagan doimiy qurollangan zambarak otuvchi qo'shinlar mavjud edi.

Denov va Qo'rg'ontepa bekliklarida esa, amirning doimiy armiyasi bo'lmay, balki beklar boshqaruvni mahalliy harbiy kuchlarga tayanib amalga oshirganlar.

Bekliklarda mahalliy boshqaruv tashkil etishda diniy-huquqiy masalalarni hal etuvchi qozi, rais, muftiy va mirshab kabi amaldorlar ishtirok etganlar.

Bekliklar qozilari to'g'ridan to'g'ri Buxorodan tayinlangan va o'z faoliyatida bekdan mustaqil bo'lganlar. Ular odatda bekning harakatlari haqida maxfiy ravishda Buxoroga xabar berib turganlar. Diniy amaldorlar mamlakatdagi sud hokimiyatini, shuningdek, ta'lim va tarbiya maskanlari bo'lgan madrasalar, boshlang'ich maktablarni, kundalik hayotda katta o'rin tutgan masjidlar va boshqa shu turdagi ijtimoiy muassasalarni o'z nazoratlari ostiga olgan edilar.

Tarixchi R.Holiqovanning ma'lumotlariga ko'ra, "Buxoro shahri ikki dahaga, dahalarning har biri esa olti jaribga bo'lingan. Har bir dahani dahaboshi boshqargan. Jaribni esa bobo boshqargan bo'lib, uning mahkamasi boboxona deyilgan. Uning ixtiyorida faqat tunda ishlaydigan maxsus qo'riqchilar bo'lib, ular shabgardlar deb atalgan. Shabgardlar (tunda kezuvi) – fors-tojik tilidan olingan bo'lib, "shab" – kechqurun, tun va "gard" – kezmok, kezuvi ma'nolarini anglatadi" [2:42].

Shabgardlarning asosiy vazifasi tunda shaharni kezib yurish va barcha shubhali shaxslarni aniqlash bilan bir qatorda ehtiyojsiz ravishda shaharda yurgan shaxslarni ushlab tegishli tartibda chora ko'rish bo'lgan. Ushlangan shaxslar dini va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, shahar ko'chalari va hammomlarni tozalash ishlariga jalb qilingan.

Buxoro amirligi mahalliy boshqaruvi tizimida o'ziga xos o'rinni rais mansabi egallardi. Ushbu amal yarim diniy, yarim tartibotchi usulda bo'lib, raisning majburiyatiga eng avvalo, aholining yurish-turishi va hulqini nazorat qilish kirgan.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, Buxoro amirligi 11 tumandan tashkil topib, barcha tumanlar Buxoro shahri atrofida joylashgan edi. Bulardan ikki asosiy tuman – Shohrud kanali atrofida bo'lib, ushbu tumanlarning qolgan 9 tumandan asosiy farqi shunda ediki, tumanlarning ma'muriy markazi mavjud emas edi. Shimoliyi Rud va Janubiyi Rud tumanlaridan soliq yig'ish vazifasini Buxoro shahar sadr-rais xizmatchilari amalga oshirganlar. Qolgan 9 ta tumanni ma'muriy jihatdan tuman qozilari boshqargan. Ko'pgina tumanlar aholi zich joylashgan tuman markazlarining nomi bilan ham ikkinchi nom sifatida yuritilgan. Masalan, Xarkan Rud yoki G'ijduvon tumani kabi. Undan tashqari A.R.Muxamedjanovning ma'lumotlariga qaraganda, Kamat tumani Vobkand, Somejon tumani Rometan deb atalgan [3:4].

Mahalliy hududlarni boshqarishni amalga oshirish maqsadida va har bir tumanni tashkil etish uchun 80 tadan aholi yashash joylari birlashtirilgan. Keyinchalik esa ushbu tumanlarning aholi yashash joylari soni 120 dan 340 taga oshgan.

Amirlikda barcha bekliklar ma'muriy markazi bir xil nom bilan atalgan. Aholi yashash joylari sonining ko'pligiga qarab sharqiy bekliklar yuqori mavqega ega bo'lgan. Masalan, Boljuvonda 1420, Hisorda 1200, Qorateginda 700, Ko'lobda 635 taga yaqin aholi yashash joylari mavjud edi. Hozirgi Turkmaniston hududidagi bekliklarda esa, aholi yashash joylari soni eng kam darajada, ya'ni O'stida 15, Burdaliqda 14, Kelifda esa 24 tadan aholi yashash joylari bo'lgan [3:5].

Buxoro amirligida bekliklar va tumanlar ma'muriy-hududiy jihatdan turli xil shaklda bo'lingan. Ko'pgina bekliklar bir necha qishloqlardan iborat bo'lgan amloklardan iborat bo'lgan. Bir qator tuman va bekliklar mavzelarga bo'lingan. Masalan, Dexnav, Pirmast, Xutfar, O'sti va boshqa hududlarda. Xususan, Xutfar tumanidagi mavzelarga kiruvchi bir qator qishloqlar mavjud bo'lgan. Shu bilan birga, u yoki bu tuman va viloyatning hududi amlok, mavze, guzar va masjid deb atalgan. Har bir mavze 10 dan ortiq masjid deb nomlangan hududiy birliklardan iborat bo'lgan [3:5].

Karki bekligi bir necha mavzedan iborat bo'lgan bo'lsa ham, lekin ular bekcha deb nomlangan hududiy birliklardan tashkil topgan.

Muhokoma qismi. O'rta Osiyo xonliklaridan Xiva xonligida davlat boshqaruvi muayyan darajada farq qilgan. Xonlikda boshqaruv nisbatan soddalashtirilgan shaklda amal qilib, birinchi o'rinda soliqlarni undirish masalasi qo'yilgan. Mamlakat hududlari asosan ikki mansabdor – qushbegi (shimoliy) va mextar (janubiy) tomonidan boshqarilgan. Uchinchi shaxs devonbegi deb atalib, u devonxona, moliya va davlat xazinasiga mas'ul bo'lgan. Xonlik 20 beklikka va 2 noiblikka bo'linib, beklar va noiblar tomonidan boshqarilgan. Quyi ma'muriy birliklar esa, qavm deb atalib xon tomonidan tayinlanadigan oqsoqollar tomonidan idora etilgan. "Xiva xoni huzurida oyida bir marta chaqiriladigan, mansabdor shaxslar va yirik amaldorlar ishtirok etadigan Kengash doimiy faoliyat yuritib turgan" [4:126].

Buxoro amirligi davlatchiligi masalalari bilan shug'ullangan xorijlik olimlar amirlik markaziy va mahalliy boshqaruvi massalasida deyarli bir xil fikr bildiradilar. Xususan, J.Kunits bu haqda, "amirning hokimiyati mutloq edi. Turli muassasalar boshliqlari, hokimlar u tomonidan tayinlanar va faqat unga mas'ul edi" [5:22], – deb yozadi.

Undan tashqari muallif mamlakat ma'muriy birlashmalar – viloyatlar, tumanlar va qishloqlarga bo'linishini hamda ma'muriy amaldorlar beklar, amlodkorlar, oqsoqollar deb atalishini ham ta'kidlab o'tadi. Yana "Islom odatiga ko'ra har bir beklikda raislar va unga itoat etuvchilar mavjud edi. Moliyaviy bo'lim esa zakotchilar – markaziy va mahalliy soliq yig'uvchilar tomonidan boshqarilardi. Har qaysi beklik o'zining sud apparatiga ega bo'lib, u bosh qozi va unga bo'ysunuvchi qozilardan, shuningdek muftidan iborat edi. Hamma idoralar amir nazorati ostida edi", – deb ta'kidlaydi.

Angliyalik olim Meri Xoldsvort Buxoro amirligining siyosiy ahvoli, markaziy va mahalliy boshqaruv masalalariga alohida to'xtaladi. M.Xoldsvort "Buxoro va Qo'qonda amirlik yoki xonlik bekliklardan iborat bo'lib, ular viloyatlar deb nomlangan hamda xon yoki amir oilasi bilan qarindosh hokimlar yoki beklar tomonidan boshqarilardi. Viloyatlar Buxoroda tumanlarga, Qo'qonda esa bekliklarga bo'linib, har qaysisi mahalliy hukmdor oilalaridan chiqqan beklar qo'l ostida edi. Oqsoqol yoki miroblar mahalliy amaldorlar bo'lib, ular ijro etuvchi shaxs edilar" [6:9].

Shu bilan birga, Tojikistonlik olim B.Shamsoning mang'it urug'i vakillarini ko'chmanchi xalq sifatida va amirlik boshqaruvining Safaviylar boshqaruvi tizimiga o'xshab ketadi hamda mang'it vakillari faqatgina

boshqaruvda ayrim turkiy atamalarni qo'llaganlar degan xulosalariga qo'shib bo'lmaydi. Safaviylar davlatida sadr lavozimi shariat sudi qaroriga ko'ra barcha vaqflarni boshqarish, saidlar, ulamolar, shayx ul-islom va mudarris-larga umumiy rahbarlik qilgan. Devonbegi nomusga tegish va tan jarohati yetkazish bilan bog'liq ishlarni tergov qilgan. Mutavalliy esa, kutubxona, dorixona, oshxona, mexmonxona va boshqa xizmat ko'rsatish sohasini boshqargan [1:40].

Xulosa. Men xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, Buxoro amirligida mahalliy boshqaruv judayam yaxshi shakllangan bo'lib, unda hammaning vazifasi aniq qilib berilgan. Shuningdek, faoliyati doim nazorat ostida turgan. Shu bilan bir qatorda Buxoro amirligining markaziy va mahalliy boshqaruvi bilan bog'liq tarixiy-huquqiy manbalarni tahlil qilish natijalari quyidagi xulosalarni ilgari surish imkonini beradi: Amirlik davlat tuzumi sharqiy monarxiya boshqaruviga asoslangan hamda markaziy va mahalliy boshqaruv idoralari o'rtasida muayyan tizim amal qilib, vakolat va vazifalar doirasi aniq belgilangan bo'lgan. Amirlikning turli hududlarida mahalliy boshqaruv o'zini-o'zi boshqarish tartibida amalga oshirilgan bo'lib, boshqaruvda asosiy yo'nalishlar bo'yicha mansabdor shaxslarning o'zga faoliyatga aralashishiga yo'l qo'yilmagan. Shuningdek, millatidan qat'iy nazar barcha fuqarolar davlat boshqaruvida ishtirok eta olgan. mahalliy boshqaruv muayyan tizimga asoslanilgan, shuning uchun mahalliy boshqaruvdagi o'zini-o'zi boshqarish amaliyotidan bugungi kunda tarixiy amaliyot sifatida foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Shodiyev J.M. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2010.
2. Xoliqova R. Markaziy davlat boshqaruvi tarixiga bir nazar. // «Muloqot», – Toshkent: 2004.
3. Muxamedjanov A.R. Naselennie punkti Buxarskogo emirata (kones XIX– nach. XX vv.) – Tashkent: «Universitet», 2001.
4. Sagdullayev A., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. – Toshkent: «Akademiya», 2006.
5. Kunits J. Dawn of Samarqand. The rebirth of Central Asia. – New York: «Covici Friede», 1935.
6. Holdsworth M. Turkestan in the nineteenth century. A brief History of Khanates of... – Oxford: 1959
7. Google.ru
8. Ziyouz.net.

REZYUME. Ushbu maqolada Buxoro amirligida mahalliy boshqaruvning shakllanishi va uning faoliyati keltirilgan. Shuningdek Shohmurod davrida boshqaruvning islohatlari yangi bosqichga ko'tarilganini ko'rishimiz mumkin. Amir davlatni mansabdor shaxslari, ya'ni amir xizmatchilari orqali boshqargan hamda ushbu mansabdor shaxslar davlatning boshqaruv apparatini tashkil etgan. XVIII asrning o'rtalariga kelib qushbegi mansabi yetakchi o'ringa chiqib, u davlat apparatining asosiy bo'g'ini sifatida barcha boshqaruvning asosiy funksiyalarini o'z qo'lida to'play borgan. Amirlikda markaziy idoralardan biri mudofaa va harbiy masalalar bilan shug'ullanuvchi vazirlik ham bo'lgan.

РЕЗЮМЕ. Данная статья предоставляет обзор развития управления в Бухарском эмирате и его действия. Также представлены как реформы управления во времена правления Шохмурода перешли на новый уровень. Amir управлял государством через чиновников, или слуг Amir, которые формировали административный аппарат правительства. К середине XVIII века позиция кушбеги поднялась до ведущей роли, став центральным компонентом государственного аппарата и сосредоточив в своих руках все основные функции управления. В эмирате одним из центральных учреждений было министерство, ответственное за оборону и военные дела.

SUMMARY. This article provides an overview of the development of governance in the Bukhara Emirate and its components. It also shows how the governance reforms during the reign of Shohmurod advanced to a new stage. The Amir governed the state through officials, or the Amir's servants, who formed the administrative apparatus of the government. By the mid-18th century, the position of qushbegi had risen to a leading role, becoming the central component of the state apparatus and consolidating all major functions of governance in its hands. In the Emirate, one of the central institutions was a ministry responsible for defense and military affairs.